

ԼԱՋԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

Պոնտոսի, Թուրքական Հայաստանի և Քուրդիստանի բնակիչները, որոնք հաշվում են մօտ երկու միլիոն հոգի¹⁾, մեծ մասամբ պատկանում են նոյն ցեղերին, ինչ ցեղերի որ պատկանում են Անդրկովկասի բնակիչները: Թէ ցեղաբանական և թէ աշխարհագրական տեսակէտից այս երկու սահմանակից երկիրները մի միութիւն են կազմում: Երկու երկրումն էլ բնակւում են վրացիներ, թէև տարբեր անուանակոչութեամբ: Թուրք Էրզրումը Հայկական է, ինչպէս որ է ռուս Երևանը: Քուրդ հովիւները արածացնում են իրենց հօտերը ինչպէս Աւանի նոյնպէս և Վան լճի եզերքներում: Քաղաքական սահմանը ազգերի համար բնական սահման չէ: Այս էլ թէև ճիշտ է որ հակադարձ գաղթականութիւններ տեղի ունեցան մի երկրից դէպի միւսը, ոչ բոլորովին ինքնաբերաբար, Առսիայի ամեն մի նոր յաղթութեան ժամանակ: Այսպէս՝ 1828-1830-ին հարիւր հազարից աւելի հայ, յուսալով քրիստոնեայ երկրում՝ ազատութիւն գտնել, Թուրքիայից և Պարսկաստանից գաղթեցին, ապաստան խնդրելով ռուս կառավարութիւնից և ստացան Թուրք ու քուրդ գաղթողների թողած երկիրները: Իսկ այս վերջիններն քաշւում էին մահմետական երկիրներ: Նմանապէս էլ 1877-ին՝ Ժողովրդի փոխանակութիւն տեղի ունեցաւ Թուրքական Հայաստանի և ռուսական Անդրկովկասին միացրած

2) Տրապիզոնի, Էրզրումի և Վանի վիլայէտների (նահանգների) բնակիչների մօտաւորական թիւը, ըստ Երիցովի, Մօրգամանի և ըն.

Թուրք և Թուրքմէն	800000	Լազ	100000
Հայ	600000	Չէրքէզ	50000
Քուրդ	450000	Թուրք	50000

Այլ և այլք — 20000

նահանգների միջև: Արտահանի և Կարսի թուրքերը իրենց նահանջող բանակներին հետևեցան գէպի Երզրում և Սըւազ: Արգուինի թուրքերը գնացին գէպի Վանի բարձրաւանդակը, մինչդեռ վերին ճորտից, Երզրումից և Վանից Հայերը եկան բռնելու ռուսական ամրոցների շուրջը բաց մնացած տեղերը: Սամանեան կայսերութիւնը, ընդհանուր առմամբ, աւելի օգտուեց այս փոխանակութիւնից¹⁾, որովհետեւ մուսուլմանները չեն կամենում այլ ևս ապրել ռուս տիրապետութեան տակ և գնում են միանալու իրենց եղբայրներին, մինչդեռ թուրքիայի Հայերից Հատերը աւելի քիչ են վախենում փաշաների բարբարոսութիւնից, քան Մոսկովեան վարչութեան բժախնդրութիւնից⁽⁶⁾: Ռուսական արշաւանքների գլխաւոր հետևանքն եղաւ այն, որ Հայաստանը թուրքաստան դարձաւ²⁾:

Այսուամենայնիւ՝ այս ահագին փոփոխութիւնները ցեղաբանական տարրերի հաւատարակչութեան մէջ, — փոփոխութիւնների, որոնց ընթացակից էր տարտալիւի մահացութիւնը՝ պատճառուած սովի, ջերմախտից, հայրենիքի կորստից, — ամենևին չկարողացան ճշտել և յորմարայնել ցեղաբանական տաճմանները պայմանական քաղաքական տաճմանագծի հետ: Հասկանալի է թէ նոյնացեղ ժողովուրդների տաճմանակցութիւնը ինչ մեծ առաւելութիւն է տալիս ռուս կառավարութեանը, եթէ սա Դրան հետ ընդհարումն ունենայ: Յանուն իւր հօլատակների՝ անդրկովկասեան լ'րացիների, կարող է նա միջամտել Տրաքիզոնի լ'րացիների գործերին: Երբևքուրդ հովիւների իշխալի՝ գիւրին է նրան պահանջել այդ թա-

1) Գաղթական Հարժումը Ռուսիայի միացրած երկիրներում, 1878-ից մինչև 1881:

Եկաւորների թիւը 21890

Գաղթողների » 87760

Կորուստ 65870

2) Palgrave, Notes on Eastern Questions.

փառականների վրայ հսկելու իրաւունքը՝ մի երկրից միւսն անց-
նելիս: Բայց մանաւանդ իբրեւ Հայերին պաշտպան, իբրեւ սուրբ
Էջմիածնին տիրող, բոլորովին իւր քաղաքական դերում կլինի
նա՝ պահանջելով վարչական ինքնավարութիւն և բարենորոգում-
ներ իւր հպատակների եղբայրների համար: Եւրոպական թուրքի-
այում կարողացաւ նա բարձրացնել իւր հզօր ձայնը ի նպաստ
Բուլղարներին և նրանց տալ տուեց մի երկիր, որ տարածւում է
մինչև Սալոնիքի ծոցը: Սոյնպէս էլ, երբ յարմար առիթը գայ,
նա ղինուած կլինի միջամտելու յօգուտ հայ հասարակութեանց,
որ սիւռուած են Էրզրումի հովտից մինչև Ալեքսանդրէտ խորշի
ծովահայեաց ավերքը, ճիշտ դէմ առ դէմ Անգլիայի նոր տիրած
Կիպրոսին: Իսկ ինչ վերաբերում է Մեծ-Բրիտանիային, նա ան-
կարող կլինի անխախտ պահպանել թուրք պետութեան այժմեան
սահմանները ընդդէմ ռուսների: Եթէ ստիպում է նա թուրք
կառավարութեանը կարգ ու կանոն պահել իւր անատոլեան նա-
հանգներում, այդ մի պատրուակ ունենալու նպատակով է, որ
յետ առնէ իւր պաշտպանութեան անխոհեմ խոտտումը: Սպառ-
նում է, որովհետև չէ կարող գործել:

Տխուր է մտածել, որ մի այսչափ հարուստ երկիր, բարեխառն
գօտու ամենագեղեցիկ և ամենաբերրի երկիրներից մէկը, որ իւր
տարածութեան համեմատութեամբ ամենաշատ թիւն է տուել
հացաբոյսերի, այսօր շատ սակաւ է մշակուած: Հազիւ 6 բնակիչ
կարելի է հաշուել մի քառակուսի քիլոմետրի վրայ և այն էլ շատ
հաւանական է, որ պակասում է օրից օր: Սակայն տիրող ազգը
թուրքերը կամ աւելի ճիշտ՝ թուրքմանները, — որովհետև դեռ
մինչև այսօր էլ նրանք բաժանուած են առանձին առանձին ցե-
ղերի, — ունին մեծ բարեմասնութիւններ, որով հաւանական է թէ
ապագայում կարող են մեծ մասն ունենալ ազգերի ընդհանուր
գործնէութեան մէջ: Աշխատասէր, համբերող, սկսուած գործում
տոկուն, թուրքմանները նորից նոր սկսում են, առանց ձանձրա-
նալու, օտարների արշաւանքներով ընդհատուած գործը: Երենց
նախնեաց՝ կարա-կոյունլի և Աղ կոյունլի, այն է՝ «Ան ու Սպիտակ
Հովիւների» փառքին գիտակից՝ թուրքմանները պահպանել են ազ-

գային միութեան զգացումը, որ պակասում է իրենց հարեանների մեծ մասին և ցեղերի խառնուրդի ժամանակ գլխաւորապէս սրանց օգտին է կատարուել՝ այդ ձուլումը: Շատ գաւառներում լազերը, չերքէզները, քուրդերը վերջ ի վերջոյ ձուլուած են սրանց հետ, մասնաւորապէս այն տեղերում, ուր թափառաշրջիկ սովորութիւնները տեղի են տուել երկրագործական կեանքին: Այս թուրքմանների ուժեղ ժողովրդի մէջն է որոնելու թուրքիան իւր «վերածննդեան» տարրերը և ոչ թէ դաշնակցութեանց, պատերազմական անհաստատ բաղդի և կամ «եւրոպական դրամագլուխների» օժանդակութեան մէջ¹⁾:

Բաթումի և Տրաքիզոնի միջև՝ ծովափի լազերը և եղերական լեռների աճարները մահմետական վրացիներ են, ոչ պակաս վաշելուչ, շնորհալի և գեղեցիկ քան իրենց Վրաստանի եղբայրները: Նրանց բարբառը, որ շատ մերձաւոր է Մինգրէլիայում խօսուած գաւառաբարբառին, խառն է թուրք և յոյն բառերով²⁾: Կրօնի, քաղաքական—վարչական ձևի տարբերութիւնը, մանաւանդ ժամանակաւոր պանդխտութեան սովորութիւնը, որ ընդհանուր է լազիստանում, աստիճանաբար աւելի մեծ տարբերութիւն են առաջացնում թուրքահայտակ լազերի և ռուսահայտակ վրացիների խօսակցական լեզուի մէջ: Մի քանի գաւառներում, մինչև անգամ վերին և միջին ճորոխի վրայ, թուրքերէնն է զարձեւ սովորական խօսակցութեան լեզու: Լազերը ճարտար են արհեստների և ամեն տեսակ ձեռնարկութեանց մէջ, այլ և արկածախնդիր են: Կար ժամանակ որ նրանք մեծ հաճոյքով պարապում էին ծովահնութեամբ և նրանց փոքրիկ մակոյկները՝ առանց ուշ դնելու միրիկիների վտանգին, ընկնում էին վաճառականական նաւերի յեանից, իսկ այժմս զբաղւում են ձկնորսութեամբ և ապրանքներ կրելով: Հազարաւոր պանդուխտներ գիմում են Կոստանդնուպոլիս բեռնակրութեամբ, նաւաբարձութեամբ և կաթսայագործութեամբ պարապելու³⁾: Տանը մնացողները հովիւներ են կամ

1) Palgrave, արդէն յիշուած:

2) Rosen, Ueber die sprache der Lasen.

3) Извѣстія Кавказскаго Отдѣла, tome V. 1877—1878.

երկրագործ, և մարդ հիանում է այն հոգածութեան վրայ, որով նրանք հաստատում են իրենց մշակութեան լանջերը (տեռաւա) լեռների կողերի վրայ: Բուն Վաղիստանի գաւառում, որի տրեմեան սահմանն է Քէմէր հրուանդանը (Քէմէր բուռնու), բնակիչները գրեթէ ամբողջապէս լազեր են: Գրանից այն կողմը՝ գէպի Տրաքիզոն և աւելի հեռու մինչև Պլատանայ, հետզհետէ պակասաթիւ են գաւռում նրանց հասարակութիւնները և խառն բնակուած թուրքերի և յոյների հետ: Վաղերից յետոյ այս երկրում ցեղական ամենանշանաւոր տարրը կազմում են չերքէզները, արախազները և կովկասից ուրիշ զանազան գաղթականներ, որոնց տարեկան եկաւորութիւնը հաճում է մօտ վեց հազարի: Արանք յօժարութեամբ ձուլւում են բնիկների հետ ի մի ազգութիւն, տեղացի աղջիկների գեղեցկութեան շնորհիւ, որոնց նորեկները մեծ յօժարութեամբ իրենց կին են խնդրում¹⁾: Հայերը ունին միայն գիւղերի մի փոքրիկ խումբ Կոպիի շուրջը, բաժնում գաւառի սահմանագծի վրայ, իսկ յունական գաղութը բաղկացած է միմիայն ծովեզերեայ քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում առանձնացած մի քանի բնտանիքներից: Ներքին մի քանի հովիտներում, մասնաւորապէս Բնիկուղուտում (Չեկուլիք), Տրաքիզոնից Գիւմիշ-խանէ տանող ճանապարհի վրայ, գտնւում են Քիլիք բնակիչներ (կէսկէսներ) — «Մէցցօ-մէցցօներ», որ մարդ չգիտէ մուսուլման թուրքերի հետ գասել թէ քրիստոնեայ յոյների հետ: Առաւօտեան խօսում են նրանք թուրքերէն և գնում են մզկիթ, երեկոյեան խօսում են յունարէն և կատարում են քրիստոնէական խորհուրդներ: Ծագած յոյներից, բայց Վաղերի հետ խառնուած յոյներից, և տասնեթներորդ գարում ընդունած իսլամը, այս երկլեզու և երկիրօն գիւղացիները ծածկում են օսմանցիներից իրենց քրիստոնէական ծէսերը, թէև այդ գաղտնիքը յայտնի է ամենքին և արհամարհանքով թոյլատրուած: Այս էլ կայ, որ նրանց մահմետականութիւնը զուտ կեղծաւորութիւն չէ: Երկու կրօնքի

1) Palgrave, *Երևում*:

2) Hamilton, *Researches in Asia Minor*;—Eli Smith;—Flandin;—Palgrave, etc.

արարողութիւններն էլ սովորութեամբ անհրաժեշտ են դարձած նրանց համար հաւատարապէս(7): Թերեւս սրանց մէջ պէտք է տեսնել այն Մակրոնների սերունդը, որոնց մասին խօսուած է Հերոդոտը, իբրեւ թլիսաոութիւն գործածողների վրայ, այդ գէպքում սրանք «մուսուլման» եղած կլինին յառաջ քան խալամի զինուորների այս երկիրների տիրելը¹⁾:

Ոչ մի տեղ, ոչ թուրքիայում և ոչ էլ Անդրկովկասում, Հայկեանները կամ Հայերը չեն ապրում իբրեւ մի միաձոյլ ազգային մարմին, սակայն ճորոխի հովտի հարաւային զառիվայրերում նմանապէս և վերին Նիրատի գլխաւոր ճիւղերի վրայ նրանք են տիրող ժողովուրդը: Փոքր Ասիայում՝ Զիհունի աւազանում բնակուած են նրանք բացառապէս մի քանի վերին հովիտներում: Այսպիսով՝ Սև ծովից ձգուած մինչև Միջերկրականը՝ ամենալաւ կերպով այս տեղերումն են պահպանել Հայաստանի թագաւորութեան աւանդութիւնները: Հայերի թիւը յայտնի չէ: Նրանց քաղաքական դրութիւնը գառնալով առիթ սաստիկ վիճաբանութիւնների, երկու կողմից էլ չափազանցութիւններ են տեղի ունեցել, նայելով պայքարի շահերին: Մի կողմին նայած՝ թուրքիային մնացած նահանգների հայերի թիւը լինելու է երկուսից երեք միլիոն, միւսների ասելով— միմիայն հինգ հարիւր հազար: Պաշտօնական վիճակագրութիւնները, որ կազմուած են իւրաքանչիւր տեղի բնակիչների թուի մօտաւորական ենթադրութեամբ, մշտապէս չեն պահում իւրաքանչիւր ազգութեան կանոնաւոր հաշիւը, ոսկայն ճանապարհորդների հետազօտութիւններով զանազան ցեղերի յարաբերական չափը յայտնի է մօտաւորապէս, ուստի և կարելի է թուրքական հայերի մօտաւոր թիւը հաշիւել, որ հաւանականաբար լինելու է եօթից ութ հարիւր հազար, այն է՝ ամբողջ Հայ ազգութեան մի երրորդը բնակուելիս պէտք է լինի Օսմանեան հովի վրայ(8): Էրզրումում ինչպէս և Կոստանդնուպոլսում՝ Հայերը տարբերուած են թուրքերից աւելի բայ և ազատամիտ ոգով, ուսման աւելի մեծ սէր ունին, վաճառականութեան և արուեստների մէջ աւելի մեծ

1) De Gobineau, Trois ans en Asie.

ձեռներիցով թիւն: Վանի վիլայէտում չկայ տուն, որ նրանց ձեռքով շինուած չլինի, չկայ տեղական կոոր որ նրանց գործածը չլինի, չկայ պտուղ, որ նրանց պարտէզներից չլինի: Նրանք դիմում են պանդխտութեան մեծ յօժարութեամբ: Չհաշուելով փաշաների բռնութիւններից և աւազակ քուրդերի ասպատակութիւններից փախածները, հազարաւորներ կան նրանցից Ստամբուլում, Անատոլիայի և Եւրոպական Թուրքիայի միւս քաղաքներում: Այս տեղերում բանում են նրանք իբրեւ որմնագիր, մշակ, բեռնակիր: Կոստանդնուպոլսում վան-էրմէնիսի, «վանեցի հայ» անունը գործ է ածւում ինչպէս «Օլերնա» բառը ֆրանսիայի մեծ քաղաքներում: Ամբողջ գիւղեր բնակուած են միմիայն կանանցով, որոնց այրերն ու եղբայրները պանդխտութեան մէջ են, իսկ իրենք մնացել են ընտանիքի տուն ու տեղին հսկելու:

Մինչդեռ հայ ժողովրդի ծանրութեան կեդրոնը գտնւում է ուս հողի վրայ՝ Արարատ սարի ստորոտում, քուրդերինը¹⁾ ընդհակառակը թուրք հողի վրայ է, ուր և գտնւում են նրանց ամենաբազմամարդ ցեղերը: Նրանց բնակութեան բուն կեդրոնը գտնւում է Վանի բարձրաւանդակութեան վրայ, թէև նրանց թափառած արօտատեղիները անսահման են: Հաշուելով քուրդերի թւում իրանի եզերական լեռնագօտինների լուռիներին և Բախտիարներին, նաև այն զանազան ցեղերին, որոնց պարսիկ թագաւորները տեղափոխել են Խորասանի և Բալուջիստանի սահմանների վրայ, այն ժամանակ շատ քիչ ազգ կլինի Առաջաւոր Ասիայում, որ այդչափ ընդարձակ երկիրներում տիրուած լինի: Քրդերի տիրած գօտին, որ գրեթէ անընդհատաբար տարածւում է Համադանի մօտերից մինչև Այնթափ՝ 1000 քիլոմետր երկարութիւն ունի, 250 քիլոմետր միջին լայնութեամբ: Նրանք բաժանուած են երեք պետութեան մէջ, բայց Առաջատանում եղածները համեմատաբար շատ սակաւաթիւ են և շրջապատուած են հայերով, վրա-

1) Թրքական հողում սրանց ցեղական անունը հնչւում է քիւրդ կամ քիւրտ: Արաբները այս ազգն անուանում են քարտ, յոգնակի՝ էքրատ, իսկ իրենք իրենց կոչում են՝ քարտմանչէ:

ցիներով ու թաթարներով ու ոչինչ յարակցութիւն չունին իրենց գլխաւոր ցեղերի հետ: Քուրդ ցեղերի մեծամասնութիւնը ճանաչում է Կրան գերիշխանութիւնը, արեւելեանները կախումն ունին Պարսկաստանից, իսկ զանազան դժուարակոխ գաւառների ցեղեր, մասնաւորապէս Դէրսիմ սարերինը, որ Էրզրումի հարաւ—արեւմտքումն է, ապրում են փոքրիկ անկախ տէրութիւններով¹⁾: Այն հովիտներում ուր քուրդ ցեղերը ապրում են խիտ առ խիտ, մասնաւորապէս մեծ Զաք գետի աւազանում, նրանք կազմում են մի բաւական հզօր ազգայնութիւն, այնպէս որ թուրքերի և պարսիկների զիմաց մի անկախ պետութիւն կազմելու փառասիրութիւնը կարող են ունենալ: Այս գարի կիսից սկսած, մասնաւորապէս վերջին ռուս արշաւանքից յետոյ տեղի ունեցած ապստամբութիւններից շատերը անշուշտ իբրեւ նպատակ ունէին ձեռք բերել քաղաքական անկախութիւն: Մինչև անգամ փորձեր եղան հիմնելու մի «քրդական դաշնակցութիւն»: Հազիւ է պատահում որ զանազան քուրդ ցեղերի մէջ անհամաձայնութիւններ ծագին, նրանք ընդհանրապէս յարձակւում են այլասեռ ցեղերի վրայ:

Քուրդները ցրուած լինելով այսպիսի մի մեծ տարածութեան վրայ՝ չունին բնաւ միեւնոյն ֆիզիքական տիպը և անկասկած տարբեր ծագումից են: Ոմանք խառնուրդ են թուրքմէնների կամ թուրքաթաթարների, ուրիշները խառնուած են հայերի կամ պարսիկների հետ: Մի քանի ցեղեր, որոնք համարւում են մաքուր հայկական ծագումից, նկատուած են իբրեւ սերուած նախկին յրիստոնեայ հասարակութիւններից, որոնք ընդունել են իսլամը: Քրդական սարերում զօրանիստ ունեցող գրեթէ բոլոր թուրք զինուորները ամուսնանում են տեղական ազնիւների հետ²⁾: Դէմքի տարբերութիւնը

1) Քուրդ ժողովուրդները մօտաւորապէս հաշուած: Թուրքական Քուրդիստան և թուրքական Ասիայի ուրիշ երկիրները. 1300000 բնակիչ.

Պարսկաստան (Լուռիները և Բախտիարները չհաշուած). 500000 »

Աղուանիստան և Բալուջիստան 5000 (?) »

Ռուսական Անդրկովկաս 13000 »

2) Millingen, Wild Life among the Koords.

Համապատասխանում է ծագման տարբերութեան. քրդերը տգեղ են և անճոռնի, բայց կան և այնպիսի քրդեր, որոնք կարող են մրցել ամենագեղեցիկ չերքէզների հետ ուժեղութեան և շնորհքի մրցանակը տանելու համար: Վան և Ուրմիա լճերի աւազաններում ապրող քրդերը, որ համարւում են Պերսեպոլսի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Քուզրահանների սերունդ, կամ սերուած կարգութեանց և գորգիացիներից, որոնց մասին խօսում են հին յոյն հեղինակները, միջահասակ են և թիկնաւէտ, խոշոր և հպարտ գծագրութեամբ: Իսկ պարսկական սահմանի քրդերը ունին ընդհանրապէս գէպի յետ փախած ճակատ, լայն և որոշակի բաժանուած կոպեր, երկայն արտւանուռք, մեծ բերան, դուրս ցցուած կզակ, սատոիկ արծուրուռնգ քիթ, որ սրածայր է և մնում պինջերով¹⁾: Շատ քուրդ ցեղեր պարսիկների նման սև կամ կարմիր են ներկում իրենց թանձր մօրուքը և մազերը: Յաճախ կարելի է հանդիպել և այնպիսիներին, որոնք բնականից ունին շէկ մազեր և կապոյտ աչքեր, կարծես գերմանացիներ լինին²⁾: Մ. Դիւհոսսէի չափած հինգ քրդական գանգերը նշանաւոր կերպով կարճագուլիս (բռախիսէֆալ) էին³⁾, և աչքի ընկնելու չափ տարբերւում էին արևելեան պարսիկների, աղուանների և հնդիկների գանգերից: Սակայն քրդերի մեծ զանազանութիւնը միմեանցից փիղիքական տեսակէտից թոյլ չէ տալիս այս մի քանի չափածութեան մէջ մի ընդհանուր իրողութիւն տեսնել: Ամերիկական քարոզիչները, որ շատ բազմաթիւ են քրդական երկրներում, այդտեղերի բնակիչներին նմանեցնում են կարմրամորթներին: Քրդական գէմքի ընդհանուր գծագրութիւնը, ասում է Դիւհոսսէն, յիշեցնում է «գիշակեր գաղանը», բայց զուրկ չէ գեղեցկութիւնից: Մանուկները սիրուն են, և թափառականների նկարչական կտրաւաններում ոչ մի պատկեր

1) Duhousset, Etude sur les populations de la Perse, Revue orientale et Américaine, 1863.

2) Polak, Persien, Das Land und seine Bewohner.

3) Քրդերի գանգային նշանաչափը՝ 0,86, Միջին նշանաչափը ըստ Էռնէստ Հանտրի = 0,81.

չէ այնչափ շնորհովի որչափ թամբերի ետեւը ձիերի գաւաղների վրայ ամրացրած թեռերի (խուրջիների) միջից գուրս ցցուող փաքրիկ ժպտող գլխիկները¹⁾: Կանայք երբէք չեն քողարկում իրենց երեսը ունին ընդհանրապէս խիստ կանոնաւոր գծագրութիւն, մեծ աչքեր, արծուային քիթ, խոշոր կազմուածք, երկայն հիւսած մազեր, որի մուք սե գոյնը դաշնաւորւում է կաշու թեթեակի մրային գունաւորութեան հետ: Բայց ցաւալին այն է, որ շատ ցեղերում կանայք իրենց աչեղացնում են, ինչպէս հնդկուհիները՝ անցկացնելով ուռնգներից ոսկի օղ (խղմայ) (9): Այս մարդկանց պէս քաջ և հարկ եղած ժամանակ զէնք գործածող՝ սիրում են նրանք զարդարանքներ և գեղեցիկ զգեստներ, բայց հազիւ է պատահում, որ գրանցով զարդարուին, որովհետեւ այրերը այդ իրենց են վերապահում: Քուրդը սիրում է թանկագին և խայտաճամուկ զգեստներ, փառ փայլուն գոյների, բարձր գլխարկներ՝ փաթաթուած շքեղ շալերով: Իւր զգեստի ծանրութեանը աւելացնում է նաեւ իւր գօտու զինարանը՝ ատրճանակներ, գանակներ, ետթագաններ, հրացանն ուսընդանութ անցկացրած, յենուած երկայն և ժապաւէններով զարդարուն սրածայր նիզակի վրայ: Բայց պատերազմի համար աշխատում է նա թեթեւ զինուել: Բաշգաղից է գալիս քրդական սարերը բամբուկեղեգնի ցօղունը՝ նիզակների համար և ռնգեղջիւրի կաշի՝ վահանների համար²⁾:

Մ. Դիւհուսէն իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ՝ քրդական բարձրաւանդակն անցնելիս չնկատեց վիզիքական տարբերութիւն քուրդ մեծերի և երկիր մշակող ամբոխի մէջ, բայց հետախոյզ ճանապարհորդները և քարոզիչները, որոնք երկար ժամանակ ապրել են այդ ցեղերի մէջ, միաբան վկայում են, որ քրդական շատ ցեղերում՝ Պարսկաստանում թէ Ասիական Թուրքիայում, կայ երկու բոլորովին որոշ գասակարգ, որ հաւանականօրէն պատկանում են երկու տարբեր ցեղաբանական բնի (ծագումի): Այս երկու գասակարգն են՝ *Էլ-Էմնէ* կամ *Էմնէ* (աշիրէթ), այն է՝ աղնուական-

1) James Creagh, Arménians, Koords and Turks.

2) Thielmann, Streifzüge in dem Kaukasus.

ները և գաղաղակները — գիւղացիները: Հարաւային Քուրդիստանում վերջիններս չորս կամ հինգ անգամ աւելի բազմաթիւ են քան առաջինները և նկատուած են՝ հաւանօրէն մեծ իրաւամբ, իբրեւ սերունդ մի յաղթուած և ստրկացած ազգի¹⁾: Ասիական թուրքիայում դրանց անուանում են ռայա, ինչպէս և միւս ճորտերին: Մի քանի գաւառներում նրանք իսկապէս ստրուկներ են՝ պարտական հողը մշակելու իրենց տէրերի համար, որ համարւում են կեանքի և մահի իրաւունք ունեցող նրանց վրայ: Ըն մի գէպքում այդ ճորտ հողագործը չէ կարող բարձրանալ մինչև պատերազմիկ դասակարգը, նրան մնում է միայն հպատակել ճակատագրին՝ փոխել իւր տէրը, եթէ կռուի ելքը այդպէս է տնօրինում: Իրենց կողմից ազնուականները կամ պատերազմիկները անպատուութիւն են համարում երկրագործութեամբ պարապել: Միակ խաղաղական զբաղմունքը, որ ներելի է այս գերակայ մարդկանց՝ տաւարաբուծութիւնն է: Բացի հովուութիւնից դրանց համար միմիայն արժանաւոր զբաղմունք են՝ աւազակութիւնն ու պատերազմը, կատարած կամ իրենց հաշուին, կամ ուրիշի՝ իբրեւ վարձկան: Մի քանի գաւառներում դրանք սրոշւում են գուրաններից՝ կարմիր կրկնոց կրելով²⁾: Արանք գուրանների դասակարգին պատկանող քրդերից տգեղ են, աւելի ծանր ու խոշոր կազմուածքով, գէմքերը ցցուած սուր անկիւններով, փոքրիկ և խոր ընկած աչքերով, մինչդեռ գուրանը ունի աւելի քաղցրաբարոյ, աւելի կանոնաւոր և յունական տիպին մօտեցող գէմք³⁾: Հայերի և քրդերի մէջ ապրում են նաեւ մի քանի չինգանէ կամ ցիգան — բոշա ընտանիքներ, որ ամեն բանով նման են Եւրոպայում գտնուածներին. և թերէ-քամէներ, որոնք համարւում են թուրք ծագումից, իրենց խօսած բարբառի պատճառով: Թերէ-քամէները մօտ հարիւր գիւղ ունին պարսկական սահմանի վրայ:

1) Moritz Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden.

2) Millingen, Wild Life among the Koords.

3) Rich, Narrative of a Residence in Koordistan.

Քրդերի բարբառները ինչպէս և գէմքի գծագրութիւնը շատ զոնազտն են միմեանցից: Հեռաւոր ցեղերի լեզուները սաստիկ տարբերուած են: Կիլիկիայի սարերի մի քուրդ հաղիւ թէ հասկանայ Կոպէտ-դաղի քրդին: Նրանց բոլոր բարբառների կազմութիւնը էապէս իրանական է, արեւելեան ցեղերի լեզուն հարուստ է պարսիկ բառերով, արեւմտեան և հիւսիսային ցեղերինը—արաբ և թուրքաթաթար բառերով և դարձուածքներով: Մի քանի գաւառներում շատ բաղմամբիւ են ասորի բառերը, իսկ Անգրկոյկիւսում քրդերը գործ են ածում նաև ռուսերէն ասացումներ: Զազա լեզուն, որ խօսուած է Մուշ և Բալու'ում, շատ նմանութիւններ ունի Կոյկասի Սսերի բարբառի հետ: Ըստ Լերիսի քրդական լեզուն բաժանուած է հինգ բարբառի, որոնցից մինը, քիրմանջին, խօսուած են Մուսուլից արեւմուտք գտնուած բոլոր ցեղերը¹⁾:

Այս բոլոր բարբառները կոշտ են, հնչւում են կարծես պայթիւններով, բայց աւելի պակաս չշու և կոկորդային ձայներ են պարունակում քան թէ հարեան աղգերի խօսած լեզուների մեծ մասը: Մի քանի խօրն զգացուած ժողովրդական երգեր, որ գովասանում են լեռները, գետերը, դիւյաղներին, առանց երկար—բարակ բանաստեղծական քերթութեան, կազմում են բնիկների միակ գրականութիւնը: Ամերիկական քարոզիչները աւելացրել են դրա վրայ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և մի քանի կրօնական երկեր (10): Քրդերը չունենալով սեփական գրութիւն՝ գործ են ածում արաբական այբուբենը՝ իրենց հարեան պարսիկների փոփոխած ձևով, իսկ կրթուած քրդերը սովորաբար թողնում են իրենց լեզուն և ընդունում են քաղաքակիրթ իրանցիների և կամ թուրքերի լեզուն: Նրանց «քուրդ» անունն անգամ պարսիական ծագումից է և նշանակում է «զօրեղ» կամ «հզօր»: Այս էլ կայ որ թաթարները այս բառը հանում են գուրդ կամ «գայլ» բառից, այս հեգնական ստուգաբանութեամբ վրէժ առնելով մի ժողովրդից,

1) Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer.

որի արիւնոտ յափշտակութիւններից շատ անգամ նեղուել են: Քրդերը յաւակնութեամբ համարում են իրենց արաբական ծագումից և կարելի է կարծել, որ իրապէս՝ նրանց մեծաւորների մի մասը պատկանելիս լինի այդ յաղթող ցեղին:

Այ բաւուճները, ոչ Բէգուիները, ոչ Հապաշները և ոչ էլ Պատագոնները գերազանցում են քուրդ պատերազմատէր ցեղերին իրենց աւազակաբարոյութեամբ և այդ բնազդման բաւականութիւն տալու արուեստով: Մեծաւորը, որի ամբողջ ինչպէս մի արծուի բուն տիրում է կրծի բերանին, պահում է աւազակների մի փոշմակ, որ բրբրում են շրջակայ ճանապարհները և նրան են բերում ստացած աւարը: Զինուած ձեռքով գողութիւնը համարւում է գերազանց պատուաբեր գործ, իսկ մաքսանենգութիւնը արհամարհուած է, թէև այս լեռնային երկրներում, ուր հանդիպում են երեք պետութեանց սահմանները, դիւրին կլինէր նրա գործադրութիւնը: Այս նենգաշահ տուրևաւը թւում է քրդերին իրենց արժանապատուութիւնից ստոր: Այսուամենայնիւ օգուտ են քաղում նրանք այս սահմանագծերի հանդիպումից իրենց արշաւանքները կազմակերպելու համար, երբեմն մի երկրում, երբեմն միւսում, այնպէս որ պատասխանատուութիւնն ընկնի իրենց դրացիների վրայ և սահմանը գնեն իրենց և իրենց հալածող զօրքերի միջև: Երբ գործը գալիս է իրենց գէպի հայերն ունեցած ցեղական և կրօնական ատելութեան բաւականութիւն տալուն, այն ժամանակ նրանք ինչպէս ձուկը ջրումն են և մեծ ոգևորութեամբ պատրաստւում են աւազակային ասպատակութիւնների: Այս վտանգաւոր դրացիներից խոյս տալու համար էր, որ շատ հայկական գաւառներ անմարդաբնակ դարձան՝ գաղթելով Անդրկովկաս: Բարձրաւանդակների շատ երկրներ, քաղաքներ, հայկական ամբողջ գիւղախմբեր իբրև թէ պաշարուած լինին այս յափշտակիչներից, ոչ ոք չէ յանդգնում պարտէզների սինտից դուրս գալ: Սարսափելի պատիժներ, որ գործ են գրւում այս աւազակներին պատժելու համար, մինչև անգամ խարոյկն ու ցցահանութիւնը, չեն վախեցնում այս ցեղերին և յաճախ մինչև անգամ գայրացնում են նրանց և գրգռում ահռելի վրէժխնդրութիւնների(11): Այստեղ

ընկճուած, կռիւն սկսուած է մի ուրիշ տեղ, այնպէս որ շատ անգամ թուրք կառավարութիւնը ստիպուած է լինում զինուորական արշաւանքների դիմելու: Ըստ Պոլսկի կայ մի քրդական աղանդ, որ խտրւ արգելում է կենդանի մարդկանց վրայից յափշտակելը՝ բայց թող է տալիս մեռածներին կողոպտել, ուստի և աղանդաւորներն իրենց թողլատրուած են համարում նախապէս սպանել այն ամենքին, որոնց ունեցածին ցանկանում են: Խաղաղ ժամանակ քուրդ աւաղակները խնայում են մարդկային կեանքը, երբէք չեն սպանում իրենց կողոպտածներին և մինչև անգամ ուտեստ և զգեստ են թողնում իրենց աւարած գիւղերի աղքատներին: Սակայն անգլիական հիւպատոս Աբուար, որը փորձեց իրեն պաշտպանել, բրածեծ եղաւ և մերկ ձգուեց Վիադինի ճանապարհին իւր սարսափահար ծառաների մէջ¹):

Քրդերն արիւն են թափում միմիայն անձնական կամ ժառանգական անդառնութեան վրէժը լուծելու համար և այս՝ վրիժառութեան սրբազան պարտքը կատարելու համար պատահել է որ նրանք յարձակուել են միմեանց վրայ և իրար կոտորել են մինչև անգամ մզկիթների մէջ: Մեծաւորները, որոնց կուրօրէն հպատակում են ցեղերը, հացով մարդիկ են, սեղանները միշտ բաց, և ստացած ընծաներն ու աւարառութեանց եկամուտը ծախսում են խնձոյրներում: Օտարականը շատ լաւ է ընդունուած եթէ ներկայանում է իբրեւ հիւր:

Քրդերը խմբովին առած՝ և չնայած նրանց պատերազմական բարբին՝ իրենց շրջապատող այլացեղ զրացիներից աւելի ազնիւ են և աւելի հաւատարիմ: Նրանք ընդհանրապէս պատուում են իրենց կանանց և աւելի մեծ տղատութիւն են տալիս նրանց, քան թէ թուրքերն ու պարսիկները: Բայց անընդհատ աշխատանքը դառնացնում է կանանց կեանքը և ասում են, որ շատ յաճախ մայրերը կամենալով աղջիկներին խնայել և ազատել այնպիսի թշուառ կենցաղից, որպիսին իրենցն է, ոչնչացնում են նրանց՝ ծնուելուն պէս: Սակայն քրդերը երբէք չերբէզներ յէս, որոնց այնպիսի

1) James Creagh. Արդէն յիշուած:

նմանում են ուրիշ կէտերում, չեն ծախում իրենց աղջիկներին հարեմի կաւատներին: Չնայած բոլոր բարեմասնութեանց՝ քրդերի էութիւնը յտանգուած է թէ Պարսկաստանի և թէ Թուրքիայի շատ գաւառներում — նրանք պակասում են և տեղ տեղ էլ ձուլւում են շրջապատող ժողովուրդների հետ: Ճորտ գիւղացին, որ բնակչութեան մեծագոյն մասն է կաղմում, ոչ մի շահ չունի պահպանելու այն կապը, որով կապուած է ռազմիկ դասակարգի հետ, իսկ այս վերջինս իւր կենցաղավարութեամբ դատապարտուած է սպառուելու, լինելով պատերազմի մէջ ամէն ժամանակ և ամենքի հետ: Կրօնական ատելութիւնն էլ, գոնէ Պարսկաստանում, օժանդակում է սպառման գործին, քանի որ քրդերի երեք քառորդը ջերմեռանդ սիւննի են, իսկ իրանցիք՝ իբրեւ շիաներ, բարեգործութիւն են համարում հալածել և սպանել հերետիկոսներին:

Այս երկրում որ իբրեւ ճանապարհ և անցք է եղել աղգերի համար և ուր այնքան ժողովուրդների մնացորդներ խառնուել են իրար հետ, ամեն տեսակ կրօնքներ թողել են իրենց հետքերը: Պ. Շանտրին մատնացոյց են եղել մինչև անգամ մի՝ բոլորովին կրօն չունեցող քուրդ ցեղի վրայ Սղերտի սանջակում: Հայկական և քրդական բարձրաւանդակների ցեղերի մէջ գտնւում են ոչ միայն մահմետականութեան և քրիստոնէութեան բոլոր աղանդները, այլ և հին մազդեականութեան անգիտակից ժառանգորդներ: Կղըլ—Բաշերը կամ «կարմրագլուխները», — բառ որ Աղուանիստանում և Արևելքի միւս երկրներում գործ է ածւում պարսկական ցեղի մարգկանց համար, — մեծ մասամբ քուրդ են: 400000 աղանդաւորներ¹⁾ 15000-ը միայն պատկանում են թուրքմէն ցեղին և երկու երեք ցեղ էլ իրենց արաբ են անուանում: Կարմիր-գլուխները, որոնց գլխաւոր հասարակութիւնները բնակւում են միջին Եփրատի աւազանում՝ Գերմիլի ափերում և վերին Կղըլ—

1) Տայրորը նրանց հաշւում է 250000-ից ոչ աւելի:

Իրմարի հոլտում, մուսուլմաններից համարում են իբրև քրիստոնէական աղանդ, որովհետև նրանք խմում են գինի, չեն քողարկում իրենց կանանց, կատարում են մկրտութեան և հաղորդութեան ծէսերը¹⁾։ Բոլոր աղանդաւորներից աւելի կըզըլ—բաշերն են բացարձակապէս դատապարտուած իրենց գրացիներից— իրաւամբ թէ անիրաւացի, այդ յայտնի չէ— իբրև գիշերային տօնախմբութիւններ կատարողներ, ուր տիրում է ամենակատարեալ խառնակութիւն սեռերի, որից և առնուած է Թեռահ Սօնդերան «Լոյս Մարողներ» անունը, որով կոչւում են նրանք ընդհանրապէս²⁾։ Կըզըլ—բաշերի կրօնական պետը նստում է Դէրսիմում, Մուրադ գետի (Սրածանու) մօտ³⁾։

Միւս սաստիկ ատուած աղանդաւորները նրանք են, որոնք իրենց հարեաններից անուանուում են «Սատանայ պաշտողներ»։ Եզիզի կամ Շեմսիէ քրդերը, թէև շատ սակաւաթիւ՝ հազիւ յիսուն հազար առ առաւելն, ցրուած են ահագին տարածութեան վրայ։ Նրանք բնակւում են գլխաւորապէս Սինջար լեռներում՝ Միջագետքի դաշտերից հիւսիս, բայց կան նրանցից նաև վանի և Լըզրումի բարձրաւանդակների վրայ, այլ և Պարսկաստանում և Անդրկովկասում՝ Սեանի արևելեան ափի մօտ⁴⁾։ Սրանց մի գաղութը հասել է մինչ իսկ վոսփորին, Կոստանդնուպոլսի դիմաց⁵⁾ (12)։

Ատուած, անարգուած ամեն ցեղի և ամեն կրօնի գրացիներից, երբեմն ստիպուած կռուել պաշտպանուելու համար, երբեմն ստիպուած խուսափել իրենց հալածողներից, սպառուելով սովից և հիւանդութիւններից աւելի քան թէ սրից, այսուամենայնիւ յաջողել են նրանք դարերի ընթացքում պահպանել իրենց աղքատ

1) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868.

2) Peter Lerch, յիշուած;—A. Vambéry, Allgemeine Zeitung, 27 րէկ. 1877;—Millingen, Wild Life among the Koords.

3) Ernest Chantre, Tableau des tribus Kurdes.

4) Moritz Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden.

5) Von Hammer—Purgstall;—Carl Ritter, Asien.

Հասարակութիւնները առանց ունենալու հրէաների նման հաստատուն նեցուկ, որ մատակարարում է գրաւոր աւանդութեանց գիրքը և անցեալ երկարատեւ անկախութեան պատմութիւնը: Նրանք ունին միայն իրենց հաւատը և երեկեան կռիւների յիշատակը վաղորդեան կռուի խրախուսուելու համար: Նրանք պնդում են, որ իրենց մեծ սուրբը, Ազի Շէյխը, գրեց վարդապետութեան մի գիրք՝ «Ասուատ» կամ «Աւ» անունով, բայց ոչ մի ապացոյց չկայ գրան հաստատու և այդ հնարուած է հաւանականաբար մուսուլմաններին ստիպելու որ իրենցից ակնածեն¹⁾: Այժմ տեղում չեն պահել նրանք իրենց անկախութիւնը: Աինջարի եղիզները, որ քրդեր են արաբների հետ խառնուած և սերունդից սերունդ ապրում էին ինքնավար հասարակապետութեամբ իրենց ժայռերի ամրոցներում, մեծ մասամբ ջնջուեցան 1838-ին: Ծովի տունն քարայրերին, ուր նրանց մեծ մասը ապաստանած էր, կանանց ծախեցին իբրեւ ստրուկ և ցեղի թշուառ մնացորդները ստիպուեցան տէր ճանաչել մուսուլմաններին:

Եղիզների սփռուած գաւառները այցելող ճանապարհորդների պատմածները իրար հետ համեմատելիս նկատում է այնպիսի տարաձայնութիւն, որ հարկ եղաւ սատանայ պաշտող աղանդաւորներին համարել զանազան ծագումից սերուած: Հայերի հարեւանութեամբ նրանք թուում են միւսնոյն ցեղաբանական բնից ծագած և ճշգրիտ գրաւոր հաւատաւորներ յիշատակում են իններորդ դարի կէսը և մի գիւղ վանի գաւառում, իբրեւ ժամանակ և տեղի, ուր ծնունդ առաւ այդ կրօնը, առաջ պարզապէս իբրեւ մի հերձուած հայկական գաւառութեան: Աինջարում, ընդհակառակն, եղիզներին տալիս են արաբական ծագումն և նրանց կրօնը համարում են խաւովից ծնած: Պարսկաստանում համարում են նրանք Վէրբերի սերունդ, թէև նրանց տրուած անունն իսկ կապում է նրանց մուսուլման աշխարհի հետ, քանի որ եղիզը այն ատուած խալիֆն է, Հիւսէյնի մահուան պատճառը, Մարգարէի թուր, որի անունով կոչւում են եղիզները(13): Վերջապէս՝ քուրդ

1) Frederick Forbes, Journal of the Geographical Society, 1839

ցեղերը չեն զանազանում գրանց ստորին դաշտագետիններում՝ ապրող քրիստոնեայ աղանդաւորներին և պատմում են թէ մէկերի և թէ միւսների մասին շատ անհեթեթ պատմութիւններ: Զկայ գարշութիւն, որ նրանց չլերագրեն, չկայ ցնորարանութիւն, որ չերեւակայեն նրանց մասին: Նրանց ծիսակատարութիւնները տարբերում են նայելով երկրին՝ կան որ մկրտում են մանուկներին և հանում են խաչի նշանը ¹⁾ մի քանի գաւառներում թլիստում են, մինչդեռ ուրիշ տեղ այդ արգելուած է: Հայաստանում ապրող եղիզները խտութեամբ պահում են պատերը, մինչդեռ ուրիշ տեղի Վիւապաշտները ազատ են համարում իրենց ամեն ժամանակ ուտելու: Մի տեղ տիրում է բազմակնութիւնը, ուրիշ տեղ խիստ միակնութիւնը: Նրբեմն մեծ մասը հագնում էին կապոյտ, այժմ՝ այդ գոյնը գարշելի է նրանց և նուիրուած են սպիտակ գոյնին: Այս էլ կայ, որ այս հալածուած աղանդաւորները սուր պուած են պարսկական հերձուածի հերետիկոսների նման կեղծել և արտաքուստ կատարել պաշտօնական դաւանութեան ծէսերը, այնպէս որ չկայ մի քրիստոնէական կամ մուսուլմանական սուրբ, կուղէ շիա, կուղէ սիւննի, որ նրանք չընդունեն իբրեւ իրենց սուրբը և չպաշտեն արտաքին ջերմեռանդութեամբ:

Տարբեր ծագման և զանազան դաւանութեան եղիզիների մէջ միացման կապն է Մէլէ + Թաւոսի՝ Սիրամարգ կամ Փիւնիկ թագաւորի՝ պաշտամունքը (14): Նա է Տէր Կենաց, Սուրբ Հոգի, Հուր և Լոյս: Նրան եղիզները ներկայացնում են մի թռչնի կերպարանքով, տքաղաղի գլխով, բազմած ճրագալի (աշտանակի) վրայ: Իւր առաջին պաշտօնեան է Արուսեակը — անկեալ հրեշտակը — Լուսաբերը, որին յարգելուց չեն դադարում եղեղիները, չնայելով նրա անկմանը: Մենք էլ ընկած լինելով, ասում են նրանք, ի՞նչ իրաւունքով անիծենք ընկած հրեշտակին, և որովհետեւ իրենք էլ իրենց սեպհական փրկութիւնը սպասում են աստուածային շնորհից, ինչո՞ւ համար Մեծ Կայծակնահարն էլ չպիտի նորից իւր աստիճանին բարձրանայ իբրեւ Պետ երկնային Զօրքերի: Թերեւս նոյն

1) Azahel Grant, The Nestorians.

խակ Մովսէս Մարգարէն, Մահմէտը, Յիսուս — Քրիստոսը նրա մարմնաւոլթիւններն էին, թերեւս նա արգէն նորից բարձրացել է երկինքը վերստին կատարելու իւր բարձրագոյն պաշտօնէութիւնը, օրէնստու Աստուծոյ հրամանները: Եղիգիւններին սարսափ է տիրում, երբ որ մուսուլմաններից կամ քրիստոնեաներից լսում են անկեալ Հրեշտակապետի անունը հայհոյուած, և ասում են որ նրանց մօտ մահուան պատիժ է նշանակուած այն մարդու համար, ով գործ կածէ «սատանայ» բառը: Այդ լսողները պարտական են սպանել հայհոյողին և յետոյ անձնասպանութիւն գործել¹⁾: Խոյս են տալիս նրանք մինչև անգամ այն վանկերի զուգաւորութիւնից, որ կարող է հայհոյութեան բառն յիշեցնել: Ջերմեռանդութեամբ կատարում են իրենց քահանաների հրամանները և շատերը ուխտ են գնում Շէյխ Աղիի սրբալայրը, որ գտնւում է Մուսուլի հիւսիսում, Ամաղիայի ճանապարհի վրայ: Նրանց Պապը կամ Շէյխ-խանը նստում է Բաազլի բերդում, որ գտնւում է մի սեպացած քարաժայռի վրայ, բայց սրբարանը գտնւում է մի ուրիշ գիւղում՝ Վալէշ անունով, ուր ապրած է եղել մի մարգարէ՝ եղիգիւնների «Մահմէդը»: Այստեղ են կատարւում մեծ հանգէսները, այստեղ են դուրս հանւում Մէլէք Թաուզի սուրբ պատկերը հաւատացեալների երկրպագութեան համար: Առաւօտեան, երբ արեւը ծագում է հորիզոնից, ուխտաւորների ամբոխը ողջունում է լոյսը երիցս երկրպագութեամբ²⁾: Բոլոր ճանապարհորդները, մինչև իսկ կաթողիկ և բողոքական քարոզիչները, որոնք ընդունուած են եղել եղիգիւնների մօտ և որոնք բնականաբար պէտք է սարսափէին մտածելով, որ գտնւում են սատանայ պաշտողների ներկայութեանը, միաբան վկայում են որ եղիգիւնները բարոյապէս շատ գերազանց են իրենց բոլոր հարեաններից, նեստորականներից, լուսաւորչականներից, սիւննիներից և շիաններից: Նրանք վերին աստիճանի ազնուամիտ են, աւերող և աւարող՝ երբ

1) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868.

2. Niebur; — Garzoni; — Rich; — Ainsworth: — Rousseau: — Forbes; — Perkins; — Wagner.

պատերազմ է հրատարակուած, իսկ խաղաղ ժամանակ ծայրայեղ ակնածող ամեն բանից, ինչ որ ուրիշինն է: Անաստան հիւրասիրութիւն են ցոյց տալիս օտարականին, բարեաց սկամ են միմեանց վերաբերութեամբ, քաղցրաբարոյ և հաւատարիմ տմուսնութեան մէջ, շատ ջանատէր աշխատութեան մէջ: Երեկոյեան հանգստի ժամանակ կամ հողը մշակելիս նրանց երգած բանաստեղծութիւնները երբեմն գիւցազներգութեան կտորներ են, որո՞վ իրենց նախնեաց մեծագործութիւններն են գովատանում, երբեմն սիրոյ երգեր, լի զգացմունքով, երբեմն էլ՝ արտունջ ու մրմունջ. «Բորենին միայն զիտկներն է հանում գերեզմանից, ակնածում է կեանքից, իսկ փաշան երիտասարդների արիւնն է խմում: Նա անջատում է փետոցուն հարսնացուից: Անիծեալ լինի ով սիրող սրտերն է բաժանում: Անիծուի հզօրը, որ գութ չունի: Գերեզմանը յետ չէ տալիս մեռածներին, բայց գերագոյն Հրեշտակը կլսէ մեր աղաղակը»:

Քուրդիստանի բնակիչների մէջ կան նաև բրիտոնեաց աղանդաւորներ: Գլխաւորը դրանցից Նեստորական կոչուածներն են, թէև այդ կոչումը չեն ընդունում նրանք և իրենք իրենց անուանում են «Մեսսիական Նազուրեցի», «Ասորիքի Նազուրեցի» կամ «պարզապէս»՝ Նազուրեցի և նրանց լեզուն իսկապէս արամական մի բարբառ է, որ ծագում է հին ասորերէնից (սիրիաք): Քարոզիչները մտածեցին երբայական լեզուն աւանդել իրենց աշակերտներին, որոնք զարմանալի զիւրութեամբ, կարելի է ասել թէ առանց սովորելու, հասկանում են այդ լեզուն¹⁾: Աւելի բազմութիւն են քան թէ եզիդիները, — թերևս երկու հարիւր հազար²⁾, և եզիդիների նման սփռուած են ընդարձակ տարածութեան վրայ: Հաւանականաբար որանց աղանդին են պատկանում Զինաստանի Նեստորականները, որոնց այժմ միայն յիշատակն է մնացել, նաև Մալաբարի ծովափի Նաբրանի — Մոպլահները, որոնք ասորերէնն են գործ ածում իբրև սրբազան լեզու և իրենց պետ են ճա-

1) Ernest Renan, Association scientifique de France, 1878.

2) Millingen, Wild Life Amongst the Koords.

նաչու՛մ Բաբելոնի պատրիարքին, որ նստում է Մուսուլում¹։ Յայանի չէ թէ ո՞ր ժամանակ և ի՞նչ պատճառով Պարսկաստանի և թուրքական ֆուրդիստանի նեստորականները թողին իրենց ասորական հայրենիքը՝ գնալու և հաստատուելու համար այլասեր, այլալեզու և այլակրօն ժողովուրդների մէջ։ Այս անցքը անկասկած առաջ է հիշրէթիւյ։ Երբ որ մուսուլմանները տիրեցին Միջագետքին՝ իրենց նեղութիւնն չտուին յարձակուելու վրան և Ուրմիա լճերի միջև գտնուած Զուլամերկ լեռնային գաւառի վրայ, ուր նեստորականներն ունէին ամրոյներ և բազմամարդ հասարակութիւն։ Այս իրապէս անկախ քրիստոնեաներն իրենց գրութիւնն համարում էին անսխառ, սակայն 1843 ին շրջակայի մուսուլման քրդերը, խրախուսուած թուրքական կառավարութիւնից, թափուեցին նեստորական գիւղերի վրայ, պաշտպանուող այս մարդկանց որի անցկացրին, կանանց գերեցին, մանուկներին թլխատեցին և բռնութեամբ դարձրին մահմէտական, ապագայ թշնամի՝ իրենց սեպհական ընտանիքին։ Այժմն Թուրքիան չունի Զուլամերկի քրիստոնեաներից աւելի հնազանդ ժողովուրդ։ Շրջակայ քրդերի նման նրանք էլ բաժանուում են երկու դասակարգի՝ աղնուական կամ *աշիրէթ* (աշիրէթ) և շինական, որ շատ սակաւ է տարբերւում սորկից։ Քահանաների մի ամբողջ նուիրապետութիւն կառավարում է նրանց՝ Մար-Շիմուն կամ «Տէր Աիմոն» կոչուած քահանայ—թագաւորի պատրիարքութեան ներքոյ։ Պատրիարքութեան յաջորդութեան կարգը անցնում է քեռուց քուերորդուն։ Ապագայ պատրիարքի մայրը, երբ արգէն յղի է՝ պարտական է բանջարակերութեամբ բաւականանալ, ինչպէս որ ապրում է նաև բոլոր բարձր հոգևորականութիւնը։ Եթէ յղացածի յոյսը դուր դուրս գայ և աղջիկ ծնի, այդ աղջիկը դասապարտւում է կուսակրօնութեան զմահ¹)։

Նեստորականները շատ չեն հետաքրքրւում այն աստուածաբանական նրբութիւններով Յիսուս—Քրիստոսի մարդկային և աս-

1) Eugène Boré, Mémoires d'un voyageur en Orient;—Münchgen, արգէն յիշուած։

տուածային ընտրութեան վերաբերութեամբ, որի հետեանքն եղաւ
 Նեստորի հերձուածը: Բայց ծիսակատարութեանց տարբերութիւնը
 բաւական եղաւ ստեղծելու դարաւոր տեղութիւն նրանց և ուրիշ
 քրիստոնէական տղանդների միջև: Քաղզէացիք, այն է՝ Միջա-
 գետքի և Չագրոսի քրիստոնեաները, որ ապրում են մեծ մասամբ
 ստորին երկրներում, Ղիարբէքի շուրջը և Բաղդադից հիւսիս,
 տանըլիցերորդ գարից *Ֆաթաւա* են, գտնէ պաշտօնապէս,
 հռոմէական կաթողիկոսութեան հետ: Սակայն պահպանել են իրենց
 նախկին դաւանութեան զանազան արարողութիւնները և քահա-
 նաները ամուսնացած են, բացառութեամբ բարձր հոգեւորակա-
 նութեան: Բայց կան կաթողիկ քարողիչներ, որ աշխատում են
 քաղզէական արարողութիւնը հետզհետէ մօտեցնել Արեւմտեան
 եկեղեցու արարողութեան: Իսկ այն նեստորականները, որոնք հա-
 լատարիմ են մնացել Ասորիքի նաղույրէական դաւանութեանը,
 գլխաւորապէս 1831 թուից սկսած, գտնւում են ամերիկական
 քարողիչների ազդեցութեան տակ: Այս քարողիչները մօտ վաթ-
 սուն հաստատութիւն ունին այդ երկրներում, օժանդակում են
 տեղական քահանաներին ռոճկով և ուսումնարանների պահապ-
 նութեանը նպաստում: շատ անգամ էլ ազդու կերպով պաշտ-
 պանւում են լեռնական քրիստոնեաներին թուրքերից և քրդերից:

(Կը շարունակուի):